

УДК 94(477)“1941/1945”  
ТРОФИМОВИЧ В.В.

## ОСОБЛИВОСТІ ЗАРОДЖЕННЯ, РОЗВИТКУ ТА ТРАНСФОРМАЦІЇ РАДЯНСЬКОГО ПАТРІОТИЗМУ В РОКИ ВІЙНИ 1941-1945 рр.

Гула Р. Витоки та роль радянського патріотизму у роки Великої Вітчизняної війни 1941-1945 рр. (на матеріалах України): монографія / Руслан Гула. – Дніпропетровськ: Герда, 2012. – 516 с.

Рецензована монографія доктора історичних наук, професора кафедри гуманітарних наук Академії сухопутних військ (м. Львів) Гули Р.В. присвячена важливій у науково-теоретичному і практичному відношеннях темі, що дотепер залишається вельми дискусійною та маловивченою, з наявністю у ній «білих плям» і дразливих питань. Свідченням цього є аналіз стану наукової розробки проблеми, який здійснено у першій главі.

У центрі уваги книги – радянський патріотизм у роки воєнних випробувань. Варто зазначити, що у ній переважно органічно поєднується аналіз питань «високої» теорії з вивченням конкретно-історичних сюжетів. Р. Гула постійно намагається прикласти теоретичні викладки до канви описуваних явищ. І це, на наш погляд, єдино розумний шлях виявлення особливостей зародження радянського патріотизму, його розвитку, трансформації, позитивних і негативних рис, форм прояву у всіх сферах життя тогочасного суспільства.

Не викликає заперечень і спроба автора розглянути досліджувану проблему у двох площинах: а) вивчення її як системи філософських поглядів, що включала в себе різноманіття ідеологічних теорій, концепцій у боротьбі діалектичних протилежностей та розв'язання протиріч

---

**Трофимович Володимир Васильович**, доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії, Національний університет «Острозька академія», м. Острог.

© Трофимович В.В., 2014

між класовим і загальнолюдським, інтернаціональним і національним, імперативним та творчим у розвитку цього соціокультурного явища; б) через розкриття форм патріотизму у внутрішньому вимірі духовного життя людини крізь призму її світосприйняття, самоідентифікації, уявлень про друзів та ворогів, минулого та майбутнього.

У другій главі простежено витоки радянського патріотизму. Тут стверджується: 30-ті роки ХХ століття є ключовим історичним відрізком, у хронологічних межах якого сформувалися його основні історичні постулати, що з неперинциповими варіативними змінами проіснували до розпаду Радянського Союзу. В окреслений період керівництво держави здійснило комплекс заходів щодо формування громадянської свідомості її населення. Внаслідок цього у досить короткий термін вдалося сформувати нове покоління, яке, на думку автора, суттєво відрізнялося не лише від своїх попередників, а й від громадян зарубіжних країн, своїм світосприйняттям. «Це було покоління зі своєрідним розумінням етичних категорій добра і зла, але це було покоління людей-кременів, які в переважній своїй більшості до останньої краплі крові було готове битися за свої ідеали. Це героїчне покоління й прийняло на себе весь тягар жахів війни та лише в кількості 3 % повернулося з перемогою», – зазначив Р. Гула. І далі: «Одночасно в армії була виплекана ціла когорта сталінських командирів, які були готові для виконання будь-яких наказів кидати в м'ясорубку війни сотні та тисячі солдатських життів для досягнення переможних результатів» (с. 110-111).

Третя глава присвячена з'ясуванню ролі і місця радянського патріотизму в системі воєнного виховання в лавах Червоної Армії, окрім висвітлення тут патріотичного та інтернаціонального виховання її бійців до початку німецької агресії. Увага львівського історика небезпідставно зосереджена головним чином на ході воєнних дій на території УРСР в 1941-1944 рр., оскільки аналіз саме цього періоду підтвердив багатоплановість і складність досліджуваного явища та прояву його вищої форми – державного патріотизму.

Послугуючись, насамперед, ґрунтовною джерельною базою, Р. Гула показав, що особливості тогочасного патріотичного виховання створили систему діалектичних протиріч між:

рудиментарними елементами пролетарської солідарності та патріотичними генетичними основами захисту Батьківщини в свідомості воїнів і ненависті до загарбників поза їх класової сутності;

масовим героїзмом бійців і загрозливими масштабами дезертирства, зради, здачі у полон;

намаганням відобразити масштабність протиборства з ворогом і міфологізацією діяльності військово-політичного керівництва та успіхів Червоної Армії;

зверненням до національно-патріотичних традицій при збереженні принципу дружби народів СРСР і спробами абсолютизації класового ідеологічного впливу в організації патріотичного виховання особового складу збройних сил;

класовим підходом у патріотичному вихованні в Червоній Армії та декларуванням загальнолюдських цінностей, ідеї бойового братерства народів і армій країн антигітлерівської коаліції.

Автор слушно зауважив, що військово-політичний колапс першого етапу війни поставив під сумнів ті ідеологічні постулати, які до цього вважалися непохитними. «Міжнародна солідарність трудящих» на перевірку виявилась досить неефективною. «Німецький пролетаріат», незважаючи на очікування «радянських братів по класу» та заклики політруків з окопів, і не думав повертати зброю проти нацистських очільників. Усупереч реаліям, апарат Головного управління політичної пропаганди ЧА вперто дотримувався інтернаціоналістських поглядів. Свідченням цього була його вимога «перекласти, віддрукувати та перекинути на територію противника» відому заяву В. Молотова по радіо від 22 червня 1941 р., а також підготовлена для німецьких вояків листівка Д. Мануїльського і Ф. Рубінер «Стій! Тут країна робітників і селян».

Характеризуючи особливості системи патріотичного виховання особового складу ЗС у ході визволення території

України, автор вказує, що вона зобов'язувала враховувати «український чинник» в ідеології офіційного радянського патріотизму, а також наявність проблеми західноукраїнського контингенту в лавах ЧА. З монографії черпаємо інформацію про те, що одночасно зі збільшенням відсоткового відношення українців в особовому складі фронтів загострюється проблема призовників із західних областей УРСР. З'являються факти їх масового ухилення від мобілізації в армію. Причини останнього Р. Гула вбачає у: реакції на терористично-репресивні заходи з боку більшовицької влади; культивуванні російського патріотизму з ігноруванням місцевих традицій; неоднозначному досвіді радянзації у 1939-1941 рр., впливові Української греко-католицької церкви на населення та їх негативне ставлення до комуністів; зриві мобілізаційних заходів з боку УПА. На доказ того, що пропаганда російського патріотизму в умовах західноукраїнського регіону призвела до його відвертого неприйняття населенням, дослідник наводить слова священника УГКЦ Г. Костельника: «На сьогодні більшовики стали більш російськими імперіалістами, ніж це було у 1939 році. Усе... російською та польською мовами. Української мови начебто не існує» (с. 205).

Із книги дізнаємося, що у директивах Головного політичного управління від 23 березня 1944 р. «Про організацію виховної роботи з воїнами, призваними із західних районів України» та від 18 квітня 1944 р. «Про посилення виховної роботи серед червоноармійців, призваних із визволених районів Західної України». Призовний контингент останньої характеризувався як нездатний перейняти постулати радянського патріотизму з огляду на малий термін перебування у складі СРСР, а тому, мовляв, потрібно збільшити удвічі кількість політзанять і, зокрема, посилити боротьбу «з проявами у свідомості бійців наслідків нацистської і буржуазно-націоналістичної пропаганди...», а також розробити специфічну тематику та призначити для їх проведення найбільш підготовлених офіцерів, які знають українську мову.

У четвертій главі автор розглядає патріотичні аспекти у проведенні заходів евакуації населення, підприємств УРСР

та організації відновлення роботи об'єктів промисловості на сході країни і визволених українських теренах, що не мало аналогів у світовій історії. Він вважає, що закладені у свідомості народу принципи радянського патріотизму реалізувалися у трудовій діяльності всіх верств населення деідеологізованим відчуттям любові до Вітчизни, захистом її незалежності у формі самовідданої праці заради перемоги.

Не залишилися поза увагою Р. Гули і прояви патріотизму в антифашистському русі Опору (червона партизанка та радянське підпілля) проаналізовані у п'ятій главі. На його думку, сам факт існування збройного протистояння окупантам у їхньому тилу мав величезне значення для визначення патріотичної позиції населення. Адже партизанські загони на окупованій території були єдиною ланкою, що пов'язувала її з радянською владою. Саме тому пропагандистська й агітаційна робота була важливою в патріотичній діяльності партизанських загонів. Як впливає з монографії, вона залежала від багатьох чинників: настроїв населення; наявності (чи відсутності) достатньої кількості необхідного пропагандистського апарату; труднощів, пов'язаних з відсутністю технічних засобів пропаганди. Не слід забувати, що зазначена вище діяльність здійснювалася в умовах величезного ідеологічного тиску противника.

Р. Гула звернув увагу на те, що патріотизм радянських партизанських загонів мав переважно стихійний характер. Але спостерігалася чітка організаційна спрямованість їх виховання. Важливою формою руху Опору на території України стала підпільна боротьба. На об'ємному фактичному матеріалі автор монографії простежив складні стадії її формування, функціонування, корекції та вдосконалення, що викликало низку системних протилежностей між: імперативним створенням підпілля «згори» та професійною нездатністю певної частини підпільників до боротьби з окупантами в тилу ворога; патріотичною спрямованістю діяльності комуністичного підпілля та переважно нейтрально-негативними поглядами і настроями місцевого населення на початковому періоді його формування; організаційними спробами

партійного керівництва підпллям та стихійним характером об'єднання безпартійних патріотичних сил.

Р. Гула зіставляє прояви патріотизму в армії з партизанським рухом, підпллям, проведенням заходів евакуації та організацією виробництва в тилу і приходять до висновку, що в збройних силах вони виражалися найяскравіше. По-перше, це визначалося гостротою відкритого збройного протистояння ворогові та героїчними подвигами на полі бою. По-друге, імперативність та жорсткість проведення, навіть насадження норм радянського патріотизму у військах діючої армії, давали можливість об'єктивно оцінювати їхню ефективність у прямій залежності від результатів розвитку воєнно-політичної ситуації на театрах воєнних дій.

Розгорнута характеристика організаторської, ідеологічної та духовної складових патріотизму подана у шостій, останній, главі праці. Звідси можна дізнатися про те, що державний управлінський апарат СРСР, який уміло використовував патріотизм народу, цілеспрямовано керував процесами патріотичного виховання, безперервно контролював їх ефективність та відповідність канонам державної ідеології. З цією метою були задіяні усі механізми тоталітарної системи державного управління, яка склалася в країні наприкінці 1930-х років.

Досліджуючи прояви релігійної складової патріотизму, автор доходить висновку, що радянська влада ефективно використала національну самоідентифікацію російського й українського народів, як народів з давньою православною традицією. Безпрецедентне зближення влади з Церквою в період війни ґрунтувалося, насамперед, на утилітарно-прагматичному використанні національно-патріотичної позиції останньої та її духовного потенціалу для захисту політичного, культурного суверенітету радянської держави.

Загалом, Р. Гула зумів здійснити комплексний аналіз витоків, форм проявів та ролі і місця радянського патріотизму у воєнний період. Водночас хочемо висловити деякі зауваження і побажання. Так, характеризуючи рух Опору, автор свідомо звужує його до комуністичного, відмовляючи,

фактично, в праві на існування його націоналістичної складової. «Звичайно, в умовах плюралізму поглядів на історію можна ототожнювати рух Опору з націоналістичними формуваннями, – зазначає він, – але факт їх співпраці з окупаційним режимом під час війни руйнує систему доведень з боку апологетів цієї теорії» (с. 267).

Не можемо погодитися з таким спрощеним трактуванням українського самостійницького руху у роки німецько-радянської війни. Як і з ігноруванням опублікованого колосального документального матеріалу, почерпнутого, до речі, з тогочасних німецьких та радянських джерел, який неспростовно засвідчує антинацистську спрямованість дій націоналістичних формувань. Не вдаючись до розлогої аргументації своєї позиції, наведемо на її підтвердження декілька документальних свідчень. Аналіз німецьких джерел показав, що вже з березня 1942 р. в усіх повідомленнях нацистів з радянських окупованих територій було запроваджено окрему рубрику: «Український рух Опору». При цьому, як впливало з повідомлення Поліції безпеки і СД від 18 квітня того ж року, «група Бандери, як і раніше, є найрадикальнішим українським рухом за самостійність. ... Найбільш вираженою в групі Бандери є ворожість по відношенню до німців. Уже багато разів вони говорили про необхідність викинути німців із країни» (Украинские националистические организации в годы Второй мировой войны. Документы: в 2 т. – М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2012. – Т. 1. – С. 526).

Вказуючи на антинімецький характер визвольної боротьби, очолюваної ОУН(б), Генеральний комісар Волині і Полісся повідомляв у райхскомісаріат України 30 квітня 1943 р.: «Це зайшло так далеко, що у місцевостях Горохова, Любомля, Дубна, Кременця і частково Луцька слід говорити про повстанський рух... Сьогодні можна говорити про те, що більша частина населення симпатизує бандитам» (там само. – С. 618).

На «великий рух націоналістів» на Волині вказувалось і в інформації, яку одержав УШПР 21 квітня 1943 р. від радянської розвідки. Тут зверталася увага на те, що

«основне завдання національної української армії – здійснити революцію на Україні (там само. – С. 615). Зрештою, і сам Р. Гула на стор. 314-й своєї праці цитує запис, зроблений у щоденнику комісаром С. Рудневим 24 червня 1943 р.: «... Націоналісти – наші вороги, але вони б'ють німців. Ось тут і ... думай».

Отже, не скидаючи з рахунку факту роздвоєння націоналістичної течії руху Опору співпрацю з нацистами і збройну боротьбу проти них, автору варто враховувати, що український самостійницький рух у розглядувані роки – це складне, суперечливе, багатовимірне явище, яке не можна оцінити з допомогою штампів радянської пропаганди та її апологетів.

Як і будь-якому іншому досліднику, Руслану Гулі не вдалося (і ніколи не вдасться!) уникнути суб'єктивності, заангажованості, якщо їх інтерпретувати в суто науковому розумінні. Не всі висновки, уроки та рекомендації, вміщені у «Післямові» монографії, беззаперечні (тут, насамперед, хотілося звернути увагу на зайву, хоча і цілком пояснювану емоційність деяких суджень і оцінок). Зрештою, вони і не можуть бути такими за визначенням: надто складною та неоднозначною є проблема, яку досліджує її автор. І тим не менше запропонована в рецензованій роботі концепція радянського патріотизму істотно розширює наші уявлення про його витоки, форми прояву, протиріччя. У ній ставляться цікаві питання, які, сподіваємось, будуть стимулювати нові наукові розробки.

Надійшла до редколегії 28.12.20013 р.